

КУДИНОВ Д.В.

“СУМСЬКА РЕВОЛЮЦІЙНА ГРУПА” (“ФАКЕЛ”): НАРИС ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ У СУМАХ

Розглядаються зародження і діяльність соціал-демократичної організації у Сумах, яка фігурувала в документах органів внутрішніх справ під назвою “Сумська революційна група” наприкінці XIX - початку XX ст.

Політичне життя Сумщини дожовтневого періоду залишається маловідомою сторінкою історії краю. Особливо це стосується тематики створення політичних організацій народовольців, соціалістів, лібералів, українських націонал- та соціал-демократів, а також їхньої діяльності в перші роки існування. Складність цього питання зумовлена, перш за все, тим, що за умов відсутності політичних свобод у Російській імперії осередкам опозиційних організацій доводилося діяти підпільно, уникати публічності. У свою чергу це вплинуло на низьку поінформованість громадськості про їхню діяльність. Те саме можна сказати і про поліцейські джерела інформації. Недосконалість мережі агентури опосередковувало те, що місцеві групи та комітети партій тривалий час залишалися або непоміченими, або пізно виявлялися жандармерією та охранкою. Відповідно все це вплинуло на збереження відносно незначної кількості матеріалу про політичні організації. Серед різних політичних груп, які діяли у Сумах, соціал-демократична організація залишається найбільш відомою завдяки своїй бурхливій діяльності серед робітників міста. У відносинах із іншими групами і комітетами РСДРП вона контактувала під конспіративною назвою “Факел”, а в переписці поліцейських чинів проходила як “Сумська революційна група” (далі - СРГ). Завдяки казуїстиці помічника начальника Харківського губернського жандармського управління (далі - ХГЖУ) в Сумському повіті В.Дацевича остання назва закріпилася в історичній літературі.

Попри те, що від сумської групи РСДРП вела відлік своєї історії сумська організація КПУ, в радянській історіографії так і не з'явилося окремого наукового дослідження, присвяченого діяльності соціал-демократичного підпілля. На нашу думку, це пояснюється двома причинами. По-перше, сумські соціал-демократи були щільно пов'язані з Харківським комітетом РСДРП, в якому після розколу партії в 1903 р. домінували меншовики. До 1905 р. в Сумській організації РСДРП більшовиків не було [1, с.40]. Деякі її активні учасники в період громадянської війни були противниками радянської Росії, а пізніше також зазнали репресій в роки сталінізму. Отже, вивчення минулого соціал-демократії у Сумах вимагало від істориків політкоректності з урахуванням офіційної історії КПРС, що не дозволяло в повній мірі розкрити всі аспекти діяльності СРГ. По-друге, дослідники природно зіштовхувалися із браком матеріалу для подібної роботи.

Кудінов Дмитро Валерійович - кандидат історичних наук, в. о. доцента кафедри педагогіки та інноваційних технологій Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Документальні джерела, які стосувалися СРГ, опинилися розпорошеними серед різних архівних установ СРСР, що ускладнювало науковий пошук. Все це зумовило фрагментарне відображення історії СРГ в історичній літературі.

Перші згадки про діяльність у Сумах соціал-демократів ми маємо завдяки мемуарам учасників революційного руху. У 1922 р. побачили світ спогади петербурзької революціонерки Віри Марківни Кареліної, колишньої активістки революційного гуртка М.Брусньова в Петербурзі, засланої у 1893 р. в Суми під нагляд поліції. Сумському періоду свого життя авторка приділила небагато уваги, але цей матеріал являє собою цінне джерело для хронологічного встановлення початку марксистської пропаганди у місті [9]. Повідомлення про існування марксистського гуртка в Сумах знаходимо і в біографіях його учасників, розміщених у п'ятому тому біографічного словника "Діячі революційного руху в Росії", який побачив світ у 1934 р. і нині є доступним завдяки мережі INTERNET [2; 3; 4]. Значну цінність мають статті збірника "1905 рік на Сумщині", які містять певний фактичний матеріал з історії перших соціалістичних гуртків у Сумах [7; 11].

Окремо слід виділити нариси А.Геттлера, активного учасника СРГ. Адольф Ернестович у статті збірника "1905 рік на Сумщині" зробив спробу відтворити узагальнену картину діяльності сумської організації РСДРП, приділивши також увагу життєписам своїх товаришів [6]. Наприкінці життя він написав автобіографію, в якій знайшли відображення нові сторінки історії СРГ, пов'язані із життям автора нотаток [15]. Деякі повідомлення про перших соціал-демократів знаходимо в переписці А.Геттлера із сумськими краєзнавцями [16; 17], а також у рукопису статті "З сумського минулого", поданого до друку в орган Сумського обкому КПУ "Ленінська правда" у 1963 р., що так і не побачила світ [5].

Ініціатива А.Геттлера відтворити історію СРГ не знайшла схвалення з боку партійного керівництва, проте, окремі короткі повідомлення про її існування потрапили до надрукованої окремою брошурою доповіді "Революційний рух і перші соціал-демократичні організації на Сумщині...", прочитаної В.Шаповаловим на науковій конференції, що була присвячена 60-річчю II з'їзду РСДРП [23, с.9-10], "Історії міст та сіл Української СРСР: Сумська область" [14, с. 98] і "Нарисів історії Сумської обласної партійної організації" [12, с.8-14]. В останньому, щоправда, автори вдалися до викривлення фактів. Наприклад, вони відзначили, що в соціал-демократичній організації Сум переважали меншовики, але більшовики в середині організації "успішно продовжували свою роботу серед робітників, готували їх до дальшої роботи з царизмом" [12, с.14]. Тут повністю є неправильним твердження про існування будь-якої фракційності соціал-демократів у Сумах.

Біографічні матеріали А.Геттлера і засланою до Сумського повіту учасника петербурзького "Союзу боротьби за звільнення робочого класу" Михайла Кіндратовича Названова разом із іншими вибірковими джерелами стали основою для журналістського дослідження минулого революційного руху в Сумах публіцистів В.Капусти і М.Лябаха. Книга, проте, здебільшого розповідає про біографію М.Названова, ніж про діяльність "Факела" [10].

Минуле Сумської групи РСДРП не знайшло відгуку в багатьох спеціалізованих виданнях, присвячених історії цієї партії в Україні. Наприклад, про існування соціал-демократичної організації у Сумах зовсім не згадує в своїх роботах авторитетний український радянський дослідник історії компартії П.Шморгун [24; 25; 26]. А серед сучасних видань, які висвітлюють політичну історію України дожовтневого періоду, повідомлення про сумську організацію РСДРП зустрічається лише в монографії А.Павка [13, с. 112]. Явна недостатність відображення історії СРГ зумовлює нагальну дослідницьку потребу на основі документальних джерел підтвердити статус цієї групи як першої оформленої політичної організації в Сумах, а також розкрити питання про характер і ефективність її діяльності, що і є метою даної статті.

Наприкінці XIX ст. Суми були тихим провінційним містом, віддаленим від великих промислових центрів, населення якого мало цікавилось політикою. Щоправда, є підтвердження того, що в Сумах у 70-80-х роках XIX ст. виникали нелегальні гуртки молоді, але вони швидко розкривалися поліцією, не мали широкого поширення і, звичайно, не впливали на політичну благодійність мешканців міста. Цим зумовлено, що Суми і Сумський повіт були обрані владою місцями заслання політичних злочинців. Проте із часом подібна практика навпаки лише призводила до популяризації в провінції ліберальних і соціалістичних ідей: заслані “політичні” не припиняли агітації і під наглядом поліції. Саме завдяки репресованим владою і засланим активістам петербурзьких соціал-демократичних організацій Олексію і Вірі Кареліним, Ганні Гавриловій і Михайлу Названову у Сумах поширився марксизм.

О.Карелін, активний член петербурзького соціал-демократичного гуртка М. Брусньова, був висланий у Суми в 1892 р. за участь у першотравневій сходці. Тут він працював у друкарнях Пашкова, Альтшулера і Прядкіна. На підприємстві останнього ним був організований гурток робітників. Переймаючи досвід петербурзьких гуртків, О.Карелін успішно проводив заняття з сумськими друкарями.

Дату створення цієї просвітницької за характером роботи групи встановити складно. Судячи з того, що у травні 1893 р., коли до Сум прибула його дружина О.Кареліна, гурток вже існував, ця нелегальна група, мабуть, була заснована не пізніше початку 1893 р. З прибуттям В.Кареліної було вирішено розширити діяльність гуртка. Віра Марківна згадувала: “У Сумах я теж без справи не залишилась. Виїхала я туди тому, що туди вже був висланий Олексій Єгорович Карелін. Він там швидко організував гурток літографів, а коли приїхала я, то приєднала ще й гімназисток. Гурток цей був вже чисто соціал-демократичний” [9, с.19]. “Гімназистками” виявились учениці Сумської жіночої гімназії Ганна і Марія Гаврилович, 1878 і 1876 років народження відповідно. Їхній батько Ігнатій Гаврилович у 1870-х роках брав участь у визвольному русі, 15 років перебував у засланні в Пермі, а згодом, за розпорядженням властей, оселився з родиною у Сумах, передавши своїм дітям волелюбні настрої [3].

У листопаді 1893 р. В.Кареліна була повторно заарештована за старим звинуваченням і відправлена до Харківської губернської в'язниці. Коли у

травні 1894 р. В.Кареліну звільнили і відправили на півтори роки під гласний нагляд до Сум, вона знов повернулася до гурткової роботи. Через рік її чоловік, відбувши термін заслання, повернувся до столиці. В гуртковій роботі його замінила Ганна Єгорівна Гаврилова (справжнє ім'я - Болдирева Ганна Гаврилівна), подруга В.Кареліної за робочим гуртком ткачів Афанасьєва в Петербурзі. У 1896 р. шляхи обох революціонерок знов розійшлись: у січні Г.Гаврилову відправили у заслання до Вологодської губернії, а В.Кареліна по завершенню терміну заслання у березні повернулася до Петербургу [9, с.19].

Спадковість в соціал-демократичній пропаганді у Сумах перейняв колишній брусньовець інженер М.Названов, засланий до Сум у 1896 р. за участь у "Союзі боротьби за звільнення робочого класу". Справи по сумському гуртку Михайлу Кіндратовичу передала В.Кареліна, з якою він познайомився у Петербурзі перед від'їздом до Сум при посередництві керівника конотопських соціал-демократів С.Радченка. Не без сприяння останнього М.Названов влаштувався працювати хіміком на Вирівський цукровий завод Харитоненка. За короткий термін він зробив успішну кар'єру в Торговому домі "І.Харитоненко з сином", ставши у 1900 р. директором Степанівського цукрового заводу. Займатися політикою в Сумському повіті Михайлу Кіндратовичу виявилось складно. Цьому заважали і нагляд поліції, і професійна зайнятість, але зв'язків з соціал-демократією він не втрачав. Через М.Названова була налагоджена пересилка до Сумського повіту "Іскри", для чого до Сум у 1901 р. приїжджав товариш М.Названова за "Союзом боротьби" Ф.Ленгнік [10, с. 100-101]. Хоча контакти із робітниками друкарень, серед яких агітував О.Карелін, були втрачені, М.Названов продовжував підтримувати зв'язок із сестрами Гавриловичами, а після їхнього від'їзду у 1898 р. - з братом Ганни і Марії, учнем реального училища Альбертом Гавриловичем та його товаришем реалістом А.Геттлером. Самостійно від М.Названова сестри Гавриловичі, які під час навчання у Москві вступили до соціал-демократичної організації Л.Хінчука, відправляли брату нелегальну літературу [3]. М.Названов налагодив певну пропагандистську роботу на заводі, яким він керував. Про це свідчить шифрограма Ф.Ленгніка в "Іскру", в якій повідомлялося, що робітники цукроварень за доставлені номери газети сплатили 37 крб. 25 коп. [10, с.103]. Вже під час революційних подій у 1905 р. М.Названов очолив виступ робітників Степанівського заводу. Але до цього моменту він діяв дуже обережно, у близькі зв'язки з робітниками не входив. Безпосереднім поширенням "Іскри" займався хімік Степанівського заводу К.Смоленський [10, с. 101]. До роботи з цукровиками М.Названов долучив і сумських гуртківців. А.Геттлер згадував, що ще у 1898 або 1899 р. через М.Названова з ним та А.Гавриловичем встановив контакт один із робітників-апаратників цукрового заводу у Вирах. Він "зрідка приїжджав до Сум, заходив до Гавриловичів, де дуже часто перебував я, - згадував А.Геттлер, - і одержував від нас нелегальну літературу, яку давали нам прибулі з Москви сестри Гавриловички... Невдовзі встановився зв'язок і з Степанівською цукроварнею в особі теж одного апаратника" [6, с.29]. Згадуваний безіменний апаратник на Вирівському заводі, вочевидь, не без сприяння М.Названова

організував гурток із п'яти робітників, в якому влітку 1900 р. проводив заняття А.Геттлер [15, арк.3]. "Заняття відбувались регулярно в приміщенні заводу, що в цей час не працював. Як пам'ятаю, всі ці товариші, щоб уникнути будь-яких підозр влаштували справу так, що чергували всі в один час. Для занять і розмов ми обрали пообідній час, коли все начальство... хропло на ліжках", - згадував про свою нелегальну роботу з робітниками цукрового заводу А.Геттлер [6, с.29].

У самих Сумах у цей час з'явився новий гурток. По виїзду з міста А.Гавриловича молодь, яка захоплювалася читанням марксистської літератури, почала гуртуватися навколо лікаря, члена Бунду Михайла Григоровича Рафеса, висланого в Суми з Вільно за участь у студентському русі у 1899 р. Збори відбувалися в приміщенні земської лікарні на квартирі лікаря. "М.Рафес був досить компанійська людина, живий і дотепний розмовник, добру мав книгозбірню, був знавець марксизму і, відомо, став за керівника інтелігентського революційного гуртка, що працював коло вивчення Маркса й прагнув якнайскоріше прикласти своїх сил до революційної роботи серед робітників", - описував цього діяча А.Геттлер [6, с.30]. За допомогою М.Рафеса були встановлені зв'язки сумських соціал-демократів із іншими групами.

Нелегальну літературу гуртківці почали отримувати від Харківського та Курського комітетів РСДРП, була створена гурткова каса [6, с.30; 12, с.11]. Незалежно від гуртка інтелігентської молоді у 1901 р. виник робітничий гурток на рафінадному заводі, а в наступному році оформилася група на металообробному заводі Розенквіста, якою керував робітник В.Рибальченко [11, с.70; 12, с.10]. Пізніше до цього гуртка долучилися робітники із інших підприємств - машинобудівельного заводу і заводу "Вулкан" [11, с.71]. Гурток на заводі Розенквіста нараховував до 10 осіб. Робітники разом під час обідніх перерв читали нелегальну пресу і вивчали революційні пісні [7, с.13]. Ці робітничі гуртки не мали виразного політичного напрямку і вагалися між есерівською і соціал-демократичною платформами та анархізмом. Як і інтелігентський гурток М.Рафеса, робітничі гуртки були законспірованими. Тож обидві групи тривалий час співіснували, не маючи відомостей одне про одну.

Якщо група, до якої входили М.Рафес, А.Геттлер і А.Гаврилович, не мала відношення до появи робітничих гуртків, то природно виникає питання про їхніх організаторів. На жаль, не збереглися спогади В.Рибальченка, які могли б пролити світло на це питання. Якщо врахувати той факт, що нелегальна діяльність М.Названова і його помічників охоплювала переважно цукрові підприємства, то можна припустити, що він опосередковано, через контакти робітників, мав відношення до появи гуртка на Павлівському рафінадному заводі в Сумах. Згодом, незалежно від М.Названова, почали з'являтися гуртки на інших підприємствах завдяки особистим зв'язкам робітників. Можемо висунути ще одну версію: антиурядова пропаганда на підприємствах могла поширитися завдяки робітникам, які приїхали до Сум у пошуках роботи і які мали досвід страйкової або підпільної боротьби в інших місцевостях. Зокрема, документи поліції вказують, що в складі СРГ були представники робочих спеціальностей, які раніше притягалися до

відповідальності за участь в діяльності РСДРП. Так чи інакше, вказані гуртки ще не були організацією в прямому значенні. Організація могла з'явитися лише внаслідок об'єднання гуртків, переходу її членів від просвітницької до дійсно політичної роботи, визнання її іншими групами та комітетами РСДРП.

А.Геттлер у статті "Попередники 1905 року в Сумах" пригадував, що члени інтелігентського гуртка усвідомлювали важливість налагодження контактів із робітниками, притягнення їх до політичної діяльності, але довгий час ці намагання не мали успіху.

Організаційна робота прискорилося, коли до Сум влітку 1902 р. повернувся А.Гаврилович (протягом квітня-червня 1902 р. він перебував під арештом у справі Московського комітету РСДРП; звільнений під особливий нагляд поліції в Сумах) [2] і приїхав із Києва студент-технолог П.Степанов. Останній, після того, як М.Рафес став віддалятися від активної пропагандистської роботи, перебрав на себе роль лідера гуртківців. Восени 1902 р. П.Степанову вдалося встановити з робітниками механічного заводу Погуляйченка, на який він влаштувався працювати за фахом. А через них - вже з існуючими гуртками на інших підприємствах. Перша спільна сходка інтелігентів і робітників за допитами учасників СРГ зафіксована поліцією у вересні 1902 р., коли на квартирі селянина С.Бараненка зібралось 8 осіб - П.Степанов, А.Гаврилович, А.Геттлер, міщанка Ф.Госева і четверо робітників [21, арк.49]. У листопаді-грудні відбувалися вже більш масові зібрання [21, арк.49-51]. Тож можемо вважати, що саме в останні місяці 1902 р. оформилася Сумська група РСДРП. "У новий 1903 рік, - згадував А.Геттлер, - організація вступила з міцним активним ентузіастично налаштованим осередком кваліфікованих робітників - членів організації, що користувалися в робітничому середовищі великим авторитетом і впливом" [6, с.31]. В результаті об'єднання гуртків соціал-демократична організація нараховувала в грудні 1902 р. понад 30 осіб. Її осередки існували на Бельгійському машинобудівельному заводі (більша частина організації), на заводі Погуляйченка, на фабриці віялок Вараксіна, на тютюновій фабриці Туршу і на чавуноливарному заводі Розенквіста [6, с.30-31]. За фахом то були переважно висококваліфіковані робітники - токарі, слюсарі, ливарники, модельники, водогінники [7, с.14].

За віком переважала молодь. У 1903 р. найстаршому серед активістів СРГ С.Шаповалову виповнилося 27 років, лідеру групи П. Степанову - 25 років, решті в середньому було від 19 до 23 років [16, арк.1]. Деякі з них були одночасно членами інших організацій. Зокрема, А.Гаврилович взимку-навесні 1903 р. входив до соціал-демократичного гуртка М.Богомазова, а згодом - до соціал-демократичної групи О.Арістархова в Курську, де знаходився в цей період більше часу, ніж у Сумах [2]. А.Геттлер, поступивши восени 1902 р. до Київського політехнічного інституту, з головою поринув у студентський рух, ставши членом нелегального "Організаційного комітету", що діяв у вузі [15, арк. 4].

Водночас юнаки не поривали зв'язків із сумською організацією: навідуючись у місто, вони брали участь у її роботі. Зв'язки із іншими соціал-демократичними організаціями вони використовували для надходження в Суми нелегальної літератури, використовуючи у листуванні із ними

конспіративне ім'я "Факел". Після арешту сестер Гаврилович навесні 1902 р. канали постачання літератури були налагоджені через Київ, Курськ і Харків. Пізніше зв'язок з Московським комітетом РСДРП відновився через Софію Липенську, яка відправляла до Сум агітаційні матеріали [6, с.32]. З курськими соціал-демократами підтримував зв'язок А.Гаврилович і П.Степанов, який, звільнившись із заводу Погуляйченка, влаштувався працювати контролером на Білгород-Сумську залізницю і регулярно виїжджав до Курська [6, с.32]. Також "Факел" підтримував зв'язки з харківськими соціал-демократами. Зокрема, листуванням і висилкою літератури до Сум у 1903 р. займалися активіст групи "Південний робітник" лікар Й.Левін та його дружина Є.Левіна, член Харківського комітету РСДРП [6, с.32]. Водночас існував "іскровський" канал М.Названова, який не брав безпосередньої участі в роботі СРГ. Поліція під час обшуків у членів СРГ винайшла понад 30 найменувань різної друкованої продукції, в т.ч. газет "Іскра", "Південний робітник" і "Червоний прапор" [8, арк.1-10]. Найчастіше, судячи з повідомлень поліції, на сходках читали "Іскру". Так, на зібранні 5 липня 1903 р. читалися додатки до №18 і 31 "Іскри" та брошура "Російська соціал-демократична робітничка партія", видана редакцією "Іскри" у 1902 р. [12, с.12]. З "Іскрою", за свідченням А.Геттлера, "Факел" налагодив постійну переписку [6, с.31]. Проте, газета, мабуть, за наполяганням сумчан про роботу Сумської групи РСДРП нічого не друкувала.

У СРГ була своя мобільна бібліотека. А.Гаврилович, наприклад, на одне із зібрань приніс із собою близько 40 книг і брошур, які розбиралися додому робітниками [8, арк.17]. Серед них особливою популярністю користувалася брошура "Що потрібно знати і пам'ятати кожному робітнику" [19, арк.7]. Остання партія агітматеріалів була прислана, вочевидь, з Москви, оскільки саме прокламації Московського комітету РСДРП були вилучені під час обшуку [8, арк.4-5; 23, с.10]. Не дивлячись на плідну співпрацю з постачальниками агітматеріалів, їх в СРГ не вистачало. Сумчани особливо відчували брак літератури аграрного спрямування [8, арк.2].

Судячи з акту звинувачення, засновники групи, як і раніше, приділяли найбільше уваги гуртковій роботі. Керівне ядро СРГ - П.Степанов, А.Гаврилович і А.Геттлер - влаштовували сходки за участю робітників, де читали і коментували соціал-демократичну літературу, проводили бесіди зі злободенних питань, одним словом, займалися політичним вишколом осіб, пов'язаних із групою. Допомогали їм у цьому робітники, соціал-демократи зі стажем - Кирило Іванович Вахтін і Георгій Сергійович Кузнецов. К.Вахтін раніше притягався у 1901 р. по справі РСДРП у Юзівці, а Г.Кузнецов - у тому ж році за аналогічною справою щодо Катеринославського комітету партії [7, с.15]. Вже у роки Першої російської революції Г.Кузнецов увійшов до керівництва РСДРП (м), а у 1907 р. був обраний до III Державної Думи від робочої курії Катеринослава [6, с.31]. Проте у Сумах більшим авторитетом серед членів групи користувалась його співмешканка Ф.Госева, на квартирі якої знаходилося сховище нелегальної літератури [8, арк.24].

Коли чисельність бажаючих слухати агітаторів значно зросла, для зручності проведення занять і агітації новачків було створено три групи, які за районами міста умовно називалися поліцією "Холодногорська", "Троїцька"

і "Петропавлівська". Їх очолювали відповідно А.Гаврилович, П.Степанов і А.Геттлер [19, арк.3]. Останній пригадував, що влітку 1903 р. через часту відсутність А.Гавриловича і П.Степанова, він фактично сам вів всю роботу по трьом гурткам [6, с.32]. В "Акті обвинувачення", проте, вказується, що А.Геттлер вів заняття тільки з групою найбільш досвідчених робітників, а з групою П.Степанова, коли той був відсутній, займався Г.Кузнецов [8, арк.18]. Спочатку, як правило, проводилося спільне зібрання, потім його учасники розділялися на три групи. Іноді проводилися тільки групові збори. Наприклад, 15 червня 1903 р. зібралася окремо група П.Степанова чисельністю до 15 осіб. П.Степанов читав присутнім соціал-демократичні газети, коментував статті і закликав робітників добиватися для себе політичних свобод і покращення умов праці [8, арк.18].

Подібні зібрання влаштовувались регулярно. В документах поліції називаються наступні дати великих сходок у 1902-1903 рр.: початок листопада, початок і середина грудня, 26, 29 і 31 грудня, 5 і 17 січня, 14 лютого, близько 20 і 30 березня, 9, 20 і 27 квітня і ще дві сходки у середині квітня, сходка на початку травня і 26 травня, дві сходки у червні, 5 липня і наприкінці цього місяця та 2 серпня [7, с.15-16; 8, арк.11-28; 21, арк.47-54]. Таким чином, разом зі згадуваною вище вересневою сходкою, відбулося не менше 24 зібрань організації.

Крім того, відбувалися ще окремі невеликі агітаційні збори; активісти використовували сприятливі для пропаганди ситуації, як-то молодіжні вечірки, гулянки і т.п. [7, с.17]. Члени СРГ активно агітували і всередині підприємств. Наприклад, Г.Кузнецов на Бельгійському заводі, де він працював слюсарем, давав читати робітникам листівки "Вуглекопи" і показував карикатури на правлячу династію [8, арк.23]. Водночас, СРГ масової агітації не проводила, що зумовлювалося виправданими побоюваннями керівництва щодо викриття поліцією її діяльності. З тих самих міркувань місця сходок постійно змінювалися. Восени-взимку соціал-демократи збиралися на квартирах активістів П.Степанова, С.Бараненка, Г.Кузнецова, Д.Педоса, О.Кубишки і С.Шаповалова. З настанням весни зібрання відбувалися на відкритому повітрі за містом: поблизу залізничного мосту, землеробського училища, в саду Єрьоміної, у Баранівському лісі, у Довгому Яру, на Городищі, на баштані Підлужного і на Засумському цвинтарі. Для кожної сходки обиралося нове місце. На них збиралося від 6-7 до кількох десятків осіб. Наймасовішою була сходка на Засумському цвинтарі наприкінці липня, на якій були присутніми 42 особи [8, арк.19].

Зміст пропаганди на цих сходках зводився до вимог як чисто економічного (впровадження 8-годинного робочого дня, збільшення зарплати), так і політичного характеру (заміна самодержав'я республіканським ладом, скликання Земського Собору, амністія політв'язнів, "скинення ярма фабрикантів і заводчиків") [8, арк.9-10]. Обговорювалися політичні події за кордоном, особливо ті, що стосувалися робочого руху. Крім того, на сходках підіймалися питання внутрішнього порядку роботи: організація підпільної друкарні, пропаганда на селі, влаштування страйків, створення кас взаємодопомоги [8, арк.10]. Фінансове питання для СРГ залишалось найбільш складним. У записці, яку вилучила поліція в П.Степанова під час

обшуку, було зазначено, що практично повна відсутність коштів не дозволяє діяти СРГ досить ефективно. В іншій записці, винайдений у А.Геттлера, було вказано, що на момент арешту керівників СРГ в касі нараховувалося лише 18 крб. Касира СРГ - Г.Кузнецова, до того ж, звинувачували в привласненні 12 крб., зібраних із членів організації [7, с.14; 8, арк.4]. Мінімальний розмір внесків для робітників був встановлений у 3 коп. з карбованця [8, арк.19]. Звісно, подібні надходження не могли покрити зростаючі потреби організації. Відсутність фінансів паралізувала намагання членів СРГ придбати устаткування для підпільної друкарні, а також отримувати агітаційні матеріали ззовні в достатній кількості.

Від усної пропаганди керівництво сумських соціал-демократів мало наміри перейти до антиурядових акцій. Навесні 1903 р. на зібраннях СРГ розмови йшли про влаштування страйків робітників і проведення маніфестації під загальнодемократичними гаслами. На зібранні 16 квітня (1 травня за новим стилем) в саду Єрьоміної П.Степанов розповів присутнім про історію і значення для робітників дня солідарності трудящих, його відзначення за кордоном і запропонував влаштувати першотравневу демонстрацію вулицями м.Суми під червоними прапорами з гаслами впровадження 8-годинного робочого дня і політичних свобод. На випадок втручання поліції пропонувалося вчинити спротив [8, арк.15-16]. Ця пропозиція не знайшла відгуку у присутніх, тому було вирішено відкласти її на наступний рік. Влітку 1903 р. сумські соціал-демократи мали намір взяти участь у II з'їзді РСДРП. П.Степанов вирушив до Курська, щоб обговорити спільний виїзд сумського і курського делегатів, проте, сумчани прогаяли час, так і не потрапивши до Брюсселю [6, с.32].

У членів СРГ було своєрідне бачення досягнення суспільного ідеалу демократичного безкласового суспільства, який вони змальовували на зборах. На їхню думку, влада зможе поступитися народу, якщо трудящі влаштовуватимуть страйки і демонстрації. Для того, щоб бути готовими відстоювати свої права, лідери СРГ пропагували вести тверезий спосіб життя, багато читати, створювати каси взаємодопомоги на випадок страйків або ув'язнень [8, арк.18-19]. Проте, звучали і більш рішучі заклики до фізичної боротьби проти уряду. Так, А.Гаврилович у промові серед своїх товаришів у січні 1903 р. вказував, що робітникам слід гуртуватися, поширювати нелегальну літературу, влаштовувати страйки і демонстрації, а головне - скинути царат революційним шляхом, щоб потім розправитись із заводчиками і поміщиками [8, арк.25].

Агітація, попри те, що так і не призвела до виступів у місті, все ж таки мала певний результат. Помічник начальника ХГЖУ ротмістр Володимир Михайлович Дацевич у лютому 1903 р. своєму шефу полковнику В.Мавріну писав про можливі бунти серед робітників на заводах і фабриках повіту, які очікуються у квітні цього року [20, арк.5]. СРГ вдалося встановити контакти із селянами сл.Юнаківка. На одній зі сходок у грудні 1902 р. А.Гавриловичем і Г.Кузнецовим планувалась агітаційна експедиція в Юнаківку [8, арк.24]. Зв'язковими виступили селяни Г.Ковалевський і П.Дехтяренко. 1 березня 1903 р. в Юнаківці відбулася велика сходка селян. Підозри поліції в агітації серед селян спочатку пали на Г.Кузнецова, який контактував із

Г.Ковалевським. В останнього були винайдені прокламації і брошура “Хто такі злочинці соціалісти і робітники” [22, арк.29-32]. Крім Г.Кузнєцова, серед юнаківських селян активно агітував робітник Бельгійського заводу Яків Кочановський. За агентурними даними поліції, в Юнаківку СРГ відправляла найбільшу кількість літератури [19, арк.6]. Селянський гурток з’явився також у с.Баранівка [21, арк.9].

До літа 1903 р. СРГ зросла до понад 100 осіб [12, с.12]. Але дійсно активних членів було набагато менше. Якщо проводити аналогії, поняття членства в організації було близьким позиції меншовиків із цього питання: в СРГ входили особи, які “регулярно відвідували гуртки, систематично читали і розповсюджували нелегальну літературу, сплачували членські внески” [6, с.31]. П.Степанов на одному із зібрань у квітні 1903 р. висловився, що всі організовані робітники, аби побороти самодержав’я, повинні “дружно жити, багато читати та збирати гроші для виписки заборонених книг і допомоги в’язням” [8, арк.16]. З цієї позиції виходив і А.Геттлер, вважаючи, що в організації насправді брало участь набагато більше ніж 100 осіб, оскільки наведена цифра представляла лише заводський пролетаріат. Гуртки, окрім робітників, відвідували також ремісники, службовці і селяни [6, с.32].

Всередині СРГ сформувалася своєрідна маргінальна культура й етика, джерелами яких служила революційна література, приклади поведінки відомих борців проти режиму, особисті контакти з професійними революціонерами та революційні пісні. А.Геттлер згадував, що ще за часів навчання в реальному училищі він і А.Гаврилович, зворушені героїчними образами народовольців, які томилися в Шліссельбурзькій тюрмі, змальованими в одному з нелегальних часописів, поклялися один одному віддати своє життя революції і вбити, якщо судиться, відступника свого слова [6, с.29]. Революційним пафосом відзначалися і зібрання СРГ. Наприклад, під час новорічного зібрання П.Степанов проголосив тост: “Ми зустрічаємо великий день. В цей день повсюдно збираються робітники і влаштовують свято на честь боротьби з капіталом і самодержав’ям. Хай живе робочий клас! Геть самодержавство! Хай живе політична свобода!” [8, арк.13]. Оратори закликали присутніх на сходках до жертвності в ім’я справи, за яку вони борються. Декламувалися вірші, прочитані в нелегальній пресі (особливо цим відзначався А.Гаврилович). Художні твори соціальної або політичної тематики переписувались і ходили по руках. Під час арешту М.Брязкуна, активного члену СРГ, у нього було винайдені аркуші з переписаними революційними віршами [8, арк.5].

На сходках розгорталися червоні прапори і транспаранти. Зокрема, на новорічному зібранні були виставлені прапори з написами “Геть самодержавство!” та “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”, стіни були задрапіровані червоним кумачем [7, с.16]. На сходці в саду Єремїної всередині квітня 1903 р. її учасники виставили транспаранти “Воля!”, “Вісім годин!” і “Геть самодержавство!” [8, арк.16]. Наприкінці зібрань співали пісень. Репертуар підпільників був різноманітним, але особливо часто виконувались “Дубинушка”, “Рабочая марсельеза”, “Марсельеза”, “Загремела труба”, “Нагаечка” і “Варшавянка”. Популярністю користувалися також фотокопії карикатур на вінценосних осіб або на міністрів. Атмосфера таємничості,

урочисте прикрашення сходок, новизна ситуації, інформаційна альтернатива тому, про що сповіщала офіційна ідеологія, значно впливали на уяву робочої молоді, яка до того ж потерпала від своїх хазяїв і знаходила справедливу критику пануючого ладу. Проте, це недостатньо впливало на якість організації, на усвідомлення завдань визвольного руху, як їх розуміли соціал-демократи. У квітні 1903 р. П. Степанов жалівся товаришам, що “розуміючих справу” робітників дуже мало [8, арк.16]. Саме тому лідери СРГ велику увагу приділяли навчанню.

Слід відзначити, що тривалий час поліція не мала даних про діяльність СРГ. Навіть тоді, коли стало відомим існування селянського гуртка у Юнаківці, В. Дацевич у рапорті від 31 березня 1903 р. писав, що “ніяких свідчень щодо існування серед робітників якої-небудь злочинної організації не отримано” [20, арк.14]. Це обумовлювалося двома причинами: конспірацією революціонерів і практичною відсутністю агентури у помічників начальника ХГЖУ. Правила конспірації в СРГ були доволі прості:

- 1) не збиратися разом в одному і тому ж місці;
- 2) проводити заняття і зустрічі під виглядом дружніх вечірок;
- 3) не розголошувати своїх справжніх імен (практично це не виконувалось через те, що в маленькому місті приховати своє прізвище й ім'я було неможливим);

- 4) вести агітацію лише після переконання в надійності тих, кого мали долучити до роботи. На зібраннях лідери СРГ погрожували уявним “зрадникам” смертю за розголошення існування організації. Крім того, готуючись до можливих арештів, керівники гуртків приділяли значну увагу питанню, як поводити себе на допитах (досвід спілкування з поліцією мав лише А. Гавриловича). Пропонувалося на всі питання давати одну відповідь: “не знаю” [8, арк.17], а у випадку винайдення забороненої літератури поліцією заперечувати будь-яке відношення до неї [8, арк.20]. Проте, як показало майбутнє, ці настанови виявилися безсилими перед жандармерією. Тільки П. Степанов, А. Геттлер, А. Гаврилович, Г. Кузнєцов і Ф. Гюсева ніяких показань на допиті не дали. Решта - “розкололася”.

Багатолюдні зібрання СРГ не могли пройти зовсім непоміченими, і поліція врешті влітку 1903 р. вийшла на слід організації [8, арк.1]. Самі члени групи здогадувались, що за ними встановлене спостереження. П. Степанов писав у листі, який конфіскувала поліція під час обшуку: “Ми вже всім намозолили очі і нас прямо в обличчя називають соціалістами. Необхідні переміни. Поліція в нас уся нова, будуть поліцмейстер і кінна стража. Комплект городових і жандармів збільшений. Заведені домові книги. Все це, безсумнівно, викликане успіхами пропаганди серед населення” [7, с.14].

У липні-серпні 1903 р. по країні прокотилася хвиля робітничих виступів. В зв'язку із цим СРГ активувала підготовку робочої демонстрації в Сумах. З метою упередження виступу сумських робітників ХГЖУ вирішила нанести превентивний удар і прискорила розгром групи.

В ніч на 5 серпня 1903 р. в Сумах був заарештований А. Геттлер, через два дні - П. Степанов. Протягом серпня-вересня арешту були піддані ще кілька активних членів СРГ. Операцію з ліквідації СРГ очолював начальник харківського охоронного відділу О. Герасимов. Спочатку арештантів

розмістили у Сумській тюрмі. Умови перебування в ній були жахливими. А.Геттлер згадував про свою камеру: “підлога цементна, стіни пофарбовані вапном і, крім зловонної “параши”, нічого в ній не було - ні столу, ні табурету, ні койки, ні нар, ні матрацу, ні подушки” [5, с.1]. Восени 1903 р. арештантів перевели до Богодухівської тюрми. А звітти, коли стало відомо про підготовку Харківським комітетом РСДРП втечі в’язнів, - до Харківської тюрми. До кінця 1904 р. всіх причетних до справи СРГ було відпущено під заставу до суду [5, с.3; 15, арк.2].

Свідками по справі стала 71 особа [7, с.14]. До відповідальності було притягнуто 14 осіб, переважно за ст. 126, 129 і 130 Нового кримінального Уложення (належність до угруповання, яке ставить за мету скинення існуючого ладу, заклики до цього і поширення революційної літератури): П.Степанов, А.Гаврилович, А.Геттлер, Г.Кузнецов, С.Бараненко, М.Брязкун, Д.Педос, І.Санецький, П.Сахно, Ф.Госева, О.Кубишка, К.Вахтін, Сергій і Кузьма Шаповалови [16, арк.1]. З них вісім - робітники [17, арк.1]. Ряд учасників СРГ, які дали показання проти своїх товаришів, були позбавлені кримінальної відповідальності. А один із них - П.Лебедев - погодився стати агентом ХГЖУ. Зокрема, В.Дацевичу він приносив заборонені видання, які передавав йому М.Брязкун, що тривалий час переховувався від поліції. Вочевидь, місце перебування останнього стало відомо органам завдяки співробітництву з П.Лебедевим, і підпільник врешті був заарештований. Також П.Лебедев допоміг ХГЖУ викрити селянський гурток у Баранівці [21, арк.3-9].

Справа щодо СРГ так і не буда доведена Харківською судовою палатою до розгляду. У жовтні 1905 р. всі притягнуті по цій справі були амністовані [15, арк.4].

Не дивлячись на ізоляцію протягом тривалого часу активного ядра організації від решти сумських соціал-демократів, ліквідувати повністю СРГ жандармерії не вдалося. В 1904 р. їй доводилося по справі СРГ піддавати арештам інших членів групи, які продовжували активно агітувати серед робочої й учнівської молоді. В цей час чисельність групи оцінювалась поліцією в близько 60 осіб [21, арк.2]. З початком революції 1905-1907 рр. сумська організація РСДРП, яка значно оновилася, повністю відновила свою діяльність і взяла активну участь в революційних подіях у місті.

Поява соціал-демократичної організації у Сумах мала як об’єктивні, так і суб’єктивні причини. Об’єктивні зумовлюються розвитком промисловості і зростанням кількості робочих, у котрих формувалися власні класові інтереси, суспільні ідеали, виразником яких була покликана стати РСДРП. Суб’єктивні пояснюються статусом міста Суми як місця заслання “політичних злочинців”, що на місцевий ґрунт переносили ідеї революційного підпілля.

Визвольні завдання знайшли відгук спочатку в середовищі місцевої учнівської молоді, а згодом і робітництва, невдоволеного своїм матеріальним становищем та соціальним безправ’ям. Соціал-демократичний рух у Сумах пройшов кілька стадій: 1) діяльність гуртків у 1890-ті роки, які розпадались з від’їздом із Сум засланих революціонерів; 2) створення і діяльність самостійних одне від одного гуртків учнівської і робітничої молоді (1899-1902 рр.); 3) кооптація цих гуртків в єдину соціал-демократичну групу, яка

вже відносила себе до РСДРП і встановила організаційні зв'язки із іншими осередками партії. Таким чином, хоча СРГ і оформилася в соціал-демократичну організацію тільки у другій половині 1902 р., її основа закладалась ще у попереднє десятиліття. Тож заснування соціал-демократичної організації в Сумах можемо віднести до 1892-1893 рр., коли зусиллями О.Кареліна з'явився перший робочий гурток соціал-демократичного спрямування. Відомостей про існування інших політичних організацій у Сумах у цей період ми не маємо. Отже, СРГ була першою оформленою політичною громадською організацією в місті.

СРГ протягом свого існування зберігала багато в чому аматорський характер, що зумовлювалось як недосвідченістю її молодих керівників, так і недостатніми ресурсами. В цілому діяльність організації не виходила за межі гурткової роботи, але агітація групи відіграла велику роль у розхитуванні довіри до пануючого ладу в робітничому середовищі і, врешті, призвела до страйкових виступів на підприємствах міста. Для активістів групи участь у роботі Сумської групи РСДРП стала політичним вишколом, досвід якого вони використали під час Першої російської революції. Діячі СРГ ставили перед собою, передусім, завдання боротися за встановлення демократичного ладу, реформування трудового законодавства в інтересах робітників.

Таким чином, Сумська група РСДРП з самого початку свого існування чітко позиціонувала себе як пролетарська організація. І, справді, чисельно в ній переважали робітники міських підприємств. Водночас лідери організації розуміли важливість налагодження зв'язків із селянством, без участі якого в антиурядовому русі не можна було сподіватися на успіх. Діяльність СРГ отримала значний резонанс, про що свідчить масовий інтерес до неї з боку учнівської і робочої молоді міста. Це, в свою чергу, вказувало на неспроможність монархічного режиму надалі задовольняти широкі верстви населення, готувало їх до відкритого вираження свого невдоволення.

1. Варгатюк П. Забуті події та імена Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період / П. Л. Варгатюк, П. М. Шморгун. - К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. - 141 с.

2. Гаврилович, Альберт-Александр Игнатьевич ("Владимир Ларионов"), [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru/~книги/Революционеры/Гаврилович%20Альберт-Александр%20Игнатьевич/> - Заголовок з екрану.

3. Гаврилович, Анна Игнатьевна, [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru/~книги/Революционеры/Гаврилович%20Анна%20Игнатьевна/> - Заголовок з екрану.

4. Гетлер, Адольф-Антон Эрнестович-Фридрихович ("Карл"), [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru/~книги/Революционеры/Гетлер%20Адольф-Антон%20Эрнестович-Фридрихович/> - Заголовок з екрану.

5. Геттлер А. Из Сумского прошлого: Рукопись. - 3 с.

6. Геттлер А. Попередники 1905 року в м. Сумах / Адольф Ернестович Геттлер // 1905 рік на Сумщині: збірник наук. статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.28-37.

7. Глазман І. Робітничий рух в Сумах в першій революції 1905 року / І. Глазман. - 1905 рік на Сумщині: збірник наук. статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.9-18.

8. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-2362. - Оп.1. Спр. 6. - 156 арк.

9. Карелина В. На заре рабочего движения в С.-Петербурге / В. М. Карелина. - Красная летопись. - 1922. - №4. - С.12-20.

10. Лябах Н. От "Искры" пламенеет "Факел" / Н. И. Лябах, В. Л. Капуста. - К.: Молодь, 1987 г. - 176 с.

11. Місто Суми 1905 року// 1905 рік на Сумщині: збірник наук. статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.69-75.
12. Нариси історії Сумської обласної партійної організації / [О. П. Бова, П. В. Козирев, Б.Л.Корогод та ін.; редкол.: І.Я.Макухін (голова) та ін.]. - Х.: Прапор, 1981. - 304 с.
13. Павко А. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX - початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття - лютий 1917 р. / Анатолій Іванович Павко. - К.: Знання України, 1999. - 248 с.
14. Сапухина Л. Сумы / Л. П. Сапухина, В. Д. Скрыпник // История городов и сел Украинской ССР: Сумская область. - К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1980. - С.92-127.
15. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі - СОКМ). - КП-27608. - Д-4785. - 48 арк.
16. СОКМ, КП-28750, Д-5014, 2 арк.
17. СОКМ, КП-28754, Д-5018, 4 арк.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДАУК). - Ф.336. - Оп.1. - Спр.35. - 10 арк.
19. ЦДАУК. - Ф. 336. - Оп.1. - Спр. 208. - 7 арк.
20. ЦДАУК. - Ф. 336. - Оп.1. - Спр. 265. - 14 арк.
21. ЦДАУК. - Ф. 336. - Оп.1. - Спр. 273. - 54 арк.
22. ЦДАУК. - Ф. 336. - Оп.1. - Спр. 298. - 32 арк.
23. Шаповалов В. Революционное движение и первые социал-демократические организации на Сумщине в период Первой русской революции 1905-1907 гг. / В. А. Шаповалов. - Сумы: Б.м., 1963. - 31 с. - (Дом политического просвещения сельского и промышленного обкомов КП Украины. Сумский краеведческий музей).
24. Шморгун П. Більшовицькі організації України в революції 1905-1907 років / Петро Михайлович Шморгун. - К.: Вид-во політичної літератури України, 1975. - 184 с.
25. Шморгун П. З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903-1907 рр.): новий підхід / П.М.Шморгун//Український історичний журнал. - 1990. - №2. - С. 3-14.
26. Шморгун П. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П. М. Шморгун// Наукові праці з питань політичної історії. - К.: Либідь, 1992. - Вип.172: Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.). - С.14-25.

Кудинов Д. В.

“Сумская революционная группа” (“Факел”): очерк истории первой социал-демократической организации в Сумах

Рассматриваются зарождение и деятельность социал-демократической организации в Сумах, которая в документах органов внутренних дел фигурировала под названием “Сумская революционная группа”, конец XIX - начало XX вв.

Kudinov D. V.

“Sumy revolutionary group” (“Fakel”): historical review of the first Social Democratic organization in Sumy

We consider the emergence and activity of the Social Democratic organization in Sumy which was known in the organs of interior affairs under the name of “Sumy revolutionary group”, end of XIX-th - beginning of XX-th century.

Отримано 15.05.2011